

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.212>

Сергій БАГРО,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Національного заповідника
«Софія Київська»,
Київ, Україна

Sergii BAGRO,

PhD in History,
Senior Research Fellow
at the National Sanctuary Complex
of "Kyiv Sophia",
Kyiv, Ukraine

e-mail: sergii.bagro@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-0215-5243>

**«Дві сторони однієї медалі»:
коли суперечності джерел не проблема, а рішення для історика:
Григор'єва Т. Османська шахівниця: Хотинський мир 1621 р.
і дипломатична одіссея князя Криштофа Збаразького.
Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2025. 396 с.**

Не секрет, що в пізнанні минулого історики спираються на джерела, тексти та інші артефакти, які є переконливим відображенням і свідченням давніх подій. Аналіз і верифікація різномірних повідомлень дають змогу зрозуміти ситуацію та вибудувати коректну оповідь про неї. Однак нерідко дослідники стикаються з тим, що однотипні джерела суперечать одне одному. Для вирішення цієї проблеми не може бути універсального рішення. Щоразу необхідно зважувати велику кількість факторів і ймовірностей для виокремлення достовірної інформації. Та водночас неточність або специфічний погляд у тексті також можуть стати предметом дослідницької уваги, адже нерідко є породженням усталених знань та уявлень.

Таку нагоду використала у своїй книзі Тетяна Григор'єва, спробувавши дослідити Хотинський мир 1621 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, не ігноруючи різні погляди на нього. Комбінуючи звичний хронологічний розгляд подій із детальними аналізом поширених про них уявлень, дослідниця здійснила чітке розмежування між тим, що сталося, і тим, що про це знає широка громадськість. Критичний

до джерел фокус дослідницької уваги пропонує не нехтувати аспектами оманливого сприйняття реалій, а додатково вивчати їх. Безперечно, ранньомодерні автори могли помилятися в деталях, проте не тільки відображали особисте сприйняття ситуації, але й пропонували його читачеві. Ця впевненість у власній правоті могла передаватися не тільки сучасникам, а й історикам пізніших часів, які ретранслювали її вже у своїх текстах. Така подвійна перспектива в аналізі джерел дала змогу уникнути заангажування та краще зрозуміти позиції сторін, мотивації та очікування.

Сама по собі Хотинська «перемога» 1621 р. — важлива подія в польській та українській історіографії. Ще б пак, військо Речі Посполитої спільно з козаками змогло протистояти надзвичайно могутньому ворогу й стало муром на захисті християнського світу. Масштаб конфлікту був неабиякий. Хоча б зважаючи на те, що раніше в протистоянні з польським королем султан ще жодного разу не очолював похід особисто. Та все ж із загальноєвропейської перспективи цей порятунок від мусульманської навали лишається практично непоміченим. Швидше навпаки, Хотинська кампанія розглядається як

регіональний двосторонній конфлікт на тлі протистояння Османської імперії з Габсбургами. Ба більше, як виявляється, «переможені» турки у протистоянні з невірними також позиціонували себе «переможцями».

Для того щоб зрозуміти ситуацію, дослідниця поставила перед собою мету — всеохопно висвітлити шлях залагодження цього конфлікту. Адже він не обмежувався лише військовими діями й розтягнувся в часі з 1620–21 до 1624 рр. Тому книга має дві частини. Перша присвячена безпосередньо військовому протистоянню та домовленостям, встановленим під Хотиним, а друга висвітлює довгу історію пізніших дипломатичних зносин для налагодження стабільного й прийняттого для Речі Посполитої миру, досягнути якого насамперед мусив князь Криштоф Збаразький вже у Стамбулі. Така подвійність оповіді помітна вже в підзаголовку книги. Попри це, йдеться не про штучне розміщення двох тем під однією обкладинкою, а про історію розв'язання одного конфлікту в різних локаціях і різними дійовими особами. Кожен із гравців мав свою унікальну змогу для політичного впливу на опонента відповідно до статусної позиції, фінансових і військових можливостей, навіть персональних зв'язків та інтересів.

Взаємини між османською та річпосполитською сторонами віддавна були непростими. Обидві намагалися поширити свій вплив на Молдавське й Волоське князівства. Незважаючи на перевагу й успіхи в цьому напрямі Османської імперії, Річ Посполита продовжувала відстоювати свої інтереси в регіоні. Додаткову напругу створювали перманентні напади кримських татар на українські землі та успішні походи козаків на турецькі укріплення. Не сприяло налагодженню взаємин і зближення польських королів династії Вази із Габсбургами, відверто ворожими до Османів. Коли комунікація вибудовується з таких непевних елементів, доволі важко визначити той, який призведе до її руйнування. Попри це, чи не найвпливовішою в історіографії була думка про те, що саме козацькі виправи стали безпосередньою причиною ескалації конфлікту в 1620–21 рр. Дипломатичні контакти напередодні подій рясніють вимогами османців до короля розібратися зі своїми підданими. Однак після домовленостей 1619 р. козаки знову здійснили похід до Криму, на підконтрольні османам землі. Поза тим незадоволення в Стамбулі польським королем Сигізмундом III посилив ініційований ним похід «лісовчиків», нерегулярної легкої кінноти, до Трансильванії. Її очільник під протекцією султана, князь Бетлен Габор, саме взяв в облогу Відень, проте через нову загрозу був змушений повернутися додому, так і не закріпивши свого успіху. Відкрита підтримка Габсбургів у критичний момент не лишилася непоміченою.

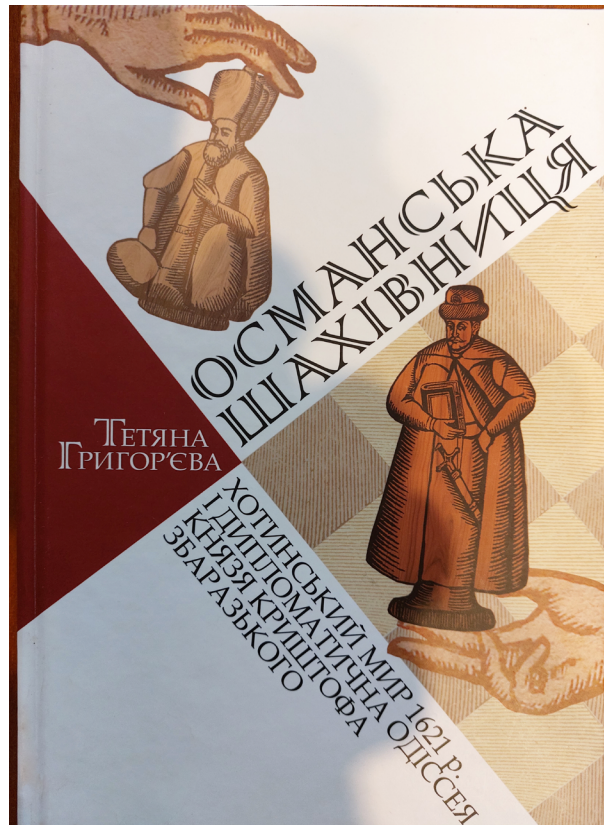

Рис. 1. Фото з обкладинки до книжки Тетяни Григор'євої «Османська шахівниця: Хотинський мир 1621 р. і дипломатична одіссея князя Криштофа Збаразького»

Т. Григор'єва вкрай обережно висвітлює реакцію на обидві події при султанському дворі, де після довгої та безуспішної війни з Сефевідами, з'явилося бажання та змога «покарати» Річ Посполиту. Спершу, у 1620 р., силістрийський берлейбей Іскендер-паша здійснив успішну виправу під Цецору, а вже наступного, 1621 р., прагнучи укріпити авторитет своєї влади й здобути славу завойовника, юний султан Осман II особисто очолив військовий похід до Хотина. Офіційний привід для початку війни невідомий, тож історики не можуть відштовхуватися від нього у своїх наукових пошуках. Лишається висувати припущення та вираховувати ймовірності. Доволі виграшною стратегією оповіді в таких випадках є спроба висвітлити сукупність різних факторів, які могли вплинути на ситуацію. Авторка також слушно підводить читача до думки про те, що загальне невдоволення діями короля та Речі Посполитої збіглося із можливостями й внутрішньою потребою османів почати нову «переможну» війну.

Натомість, коли йдеться про конкретний хід бойових дій, дослідники прагнуть якомога точніше відтворити їхню послідовність. Перебіг невдалої для османців облоги Хотина, як правило, зображують за щоденниками учасника битви Якуба Собеського, жовніра Прокопа Збігнєвського, підчасного Станіслава

Любомирського й воєводи Яна Остророга. Згодом цей спектр текстів був розширений кількома анонімними щоденниками, хронікою Павла Пясецького, знахідками дипломатичної кореспонденції та літературними містифікаціями. Тут виразно бракувало погляду з «іншого» боку, який також намагалися ввести до дискусії.

Найбільш помітним орієнтиром у цьому напрямі стала «Історія» Мустафи Наїми, яка хоч і була пізнішим твором, вочевидь базувалася на давніх хроніках. Безперечно, свідчення очевидців, складені якщо не під час самої події, то одразу по ній, можна вважати найбільш авторитетними з-поміж інших у відтворенні хронології подій. Однак проблема в тому, що вони часто суперечать одне одному. Інформація про виправи козаків чи штурм укріплень ворогом не збігаються в часі, а деталі бойових зіткнень, описані в одних текстах, не засвідчуються іншими. Хоч дослідники вже давно зацікавлені темою, проте так і не змогли випрацювати чітких критеріїв, за якими можна було б хронологічно впорядкувати відому інформацію. Нові джерельні відкриття додають все більше свідчень, але мало чим допомагають без обґрунтованих принципів верифікації тверджень «очевидців». Окреслюючи проблему, Т. Григор'єва схиляється до думки про те, що реконструкція розвитку військових подій під Хотиним потребує нової дослідницької перспективи.

Та якщо хід військових дій складно простежити через завелику кількість різномірних свідчень, то для розуміння початку дипломатичних зносин їх, навпаки, замало. Найбільш авторитетним тут є вже загаданий щоденник Якуба Собеського, який брав безпосередню участь у переговорах. Його твердження доповнюються та уточнюються деякими іншими джерелами, зокрема й османського походження. Різничитання в цьому разі можуть бути зумовлені не лише помилками чи ступенем обізнаності авторів, а й статусним позиціонуванням сторін. Османи всіляко прагнули показати свою вищість у переговорах, а річпосполитська шляхта — зберегти паритет у комунікації та укласти вигідний договір. Тому такі деталі, як те, хто перший проявив ініціативу в перемовинах, приймав делегатів і останнім залишив поле бою, були важливими елементами для доведення «своєї правди». У річпосполитському таборі ніхто навіть і близько не відповідав статусній ролі султана. Тож там не могли уникнути визнання його символічної вищості. Ні в кого не викликало заперечень, що саме шляхта мусила відправити своїх представників до османського табору домовлятися про мир, а падишах приймав і розглядав їхнє звернення. Однак цю символічну дію можна було зобразити по-різному. До прикладу, Мустафа Наїма писав про уклінне прохання «невірних» волоського

господаря стати посередником у переговорах із падишахом. Натомість шляхетські щоденники свідчили, що до цього оборонців закликав сам господар волоської землі. Оскільки він не міг діяти без відповідної санкції зверху, можна було б припустити, що першими питання миру порушили власне в османському таборі, проте спробували все організувати так, щоб складалося інше враження. Або, скажімо, зі шляхетського боку вдавали, що королевич Владислав залишив поле бою, провокуючи султана першим вирушити додому з-під Хотина. Як добрий історик дипломатичних зносин ранньомодерного часу, Григор'єва вдало помічає такі деталі, розкриваючи їхній контекст. Однак вона також наголошує, що для обох сторін було вигідне якнайшвидше припинення прямої військової конфронтації. Османці так і не змогли силою взяти фортецю і намагалися уникнути критичного ослаблення. Натомість річпосполитська шляхта й козаки потерпали від нестачі продовольства й військових запасів.

Зважаючи на вдале протистояння, оборонці прагнули поновити мир із завойовником на основі попередніх домовленостей. Однак це б означало, що той нічого не здобув під час масштабного походу. Обидві сторони докладали великих дипломатичних зусиль для відстоювання власних інтересів. Якщо вони не могли домогтися однозначної переваги, то воліли сформулювати пункти таким чином, щоб ті потребували уточнення і за них ще можна було б поборотися. Так, хоч саму Хотинську фортецю мусили передати під контроль молдавському господарю, та загальне розмежування прикордонних територій покладалося на діяльність майбутньої демаркаційної комісії. Козацькі виправи шляхта зображувала як відповідь на татарські набіги, проте погодилася з тим, що король заборонить своїм підданим вихід у Чорне море. Найбільш дражливим стало питання регулярної виплати «хараджу», данини султану від підкорених немусульман. Якби представники Речі Посполитої погодилися на це, то тим самим визнали б перемогу Османа II. Тому вони намагалися змінити цю вимогу й представити її як одноразове вручення подарунків. Вірогідно, кожна зі сторін продовжувала трактувати цю позицію у вигідному для себе світлі. Окремою темою для дискусій була виплата так званих «упоминків» кримському хану в обмін на військову підтримку в майбутньому. Комісари також погодилися на перебування постійного представника короля в Стамбулі. Оскільки цей пункт міг тлумачитися як визнання підлеглості, він категорично не влаштовував польського монарха. На жаль, оригінали укладеного договору дослідникам не відомі, хоч припускають, що польська й турецька версії не були ідентичними та різнилися вигідними для кожної сторони специфічними формулюваннями й навіть цілими

пунктами. Тим не менш з окреслених під час комунікації позицій видно, що для Речі Посполитої укладений договір складно назвати виграшним чи принаймні паритетним.

Інформація про подію ширилася в чутках та новинних переповідках, а різномірні історичні твори з сильною літературною основою формували її сприйняття. В Європі загалом позитивно відреагували на те, що загарбницькі плани турків вдалося зупини на початках. Як не дивно, та в Османській імперії придворні поети також спершу оспівували Хотинську кампанію як «переможну» для Османа II. Хоча вже в травні 1622 р. його стратили, а султаном став Мустафа I. Панегірична риторика була швидко перелаштована під нові реалії. Ті, хто раніше вихваляв звиятку юного султана, тепер почали висловлюватися більш критично. Прорахунки під час війни могли посилити невдоволення яничарів, які зрештою вчинили бунт і змістили свого повелителя. Натомість у Речі Посполитій «перемога» надовго унаочнила репрезентацію шляхти й козаків як оборонців не тільки власної вітчизни, а й всього християнського світу. Очевидці ширили новини, складали й публікували щоденники, на основі переказів укладалися різного роду літературні містифікації. Героїзація події, вочевидь, була довгий час затребуваною в політичному просторі. Безпосередній учасник подій Якуб Собеський, який уклав щоденник, згодом переосмислив їх в окремому творі — «Три книги про Хотинську війну» 1646 р. Саме цей текст зрештою став найбільш авторитетним джерелом про Хотинську кампанію. Основними героями різних памфлетів, панегіриків, історій і віршових поем найчастіше були або коронний гетьман Ян Ходкевич, який склав голову на полі пою, або королевич Владислав. Внесок гетьмана Петра Сагайдачного часто зображувався в позитивних характеристиках, а от щодо козаків шляхетські тексти були більш критичні, нерідко вказуючи на їхню нерозсудливість, сваволю чи непослух. Таких, власне, негативних конотацій не було у творах православних церковних ієрархів, які спиралися на підтримку Війська Запорозького. В уявленні козацького подвигу особливо виділялася «Хроніка» Феодосія Софоновича, що, вочевидь, вплинула на авторів так званих «козацьких літописів». Розглядаючи всі ці тексти за жанрами й авторською перспективою, дослідниця влучно висвітлює виокремлення, запозичення та поширення певних стереотипів про подію, які формували консенсус щодо неї в різних політичних спільнотах.

Нерідко протистояння під українським містом Хотином історики завершують домовленостями, укладеними на місці, та розведенням військ. Однак Т. Григор'єва наголошує, що відновлення миру потребувало укладення

офіційного договору, «агднаме», який би посвідчив султан. Тож, незважаючи на неоднозначність завершення військової кампанії та її пізніше сприйняття, Річ Посполита все ще мала шанс у дипломатичному раунді відстояти свої позиції. До Стамбулу мусив вирушити представник короля для полагодження спірних питань. На цю роль обрали князя Криштофа Збараського, який не брав безпосередньої участі у військових діях, проте тепер отримав можливість долучитися до Хотинської «перемоги». Для реалізації такої почесної місії він здобув добру освіту, походив зі знатної родини й, головне, мав чималі статки. Посольська інструкція визначала необхідність на основі мирних домовленостей попередніх часів нівелювати практично всі невідгідні позиції, які польські делегати прийняли під Хотином. Відмовитися від сплати данини, створення демаркаційної комісії та призначення постійного резидента до османської столиці вже само по собі було нелегкою справою, але король прагнув більшого: якщо не цілком відновити контроль над Молдавським князівством, то принаймні зберегти там свій вплив.

Через різного роду організаційні моменти посольство затягувалося і політичний клімат у Стамбулі кілька разів суттєво змінився. Про ситуацію на місці відомо частково зі свідчень польського «агента» Станіслава Сулішевського й англійського посланця до султана сера Томаса Роу, який принагідно надавав послуги посередника у переговорному процесі. Після страти султана й великого візира навіть домовлятися вже належало з цілком іншою політичною верхівкою. Вона могла бути погано обізнаною з попередніми домовленостями, що на позір полегшувало завдання. Та насправді швидка зміна еліт далеко не завжди була позитивним явищем. До влади могли прийти не тільки дружні, а й відверто ворожі до польського короля сили. До того ж у Стамбулі перебували представники трансільванського князя і чеської опозиції Габсбургів, зацікавленні в зриві мирних домовленостей між Османською імперією та Річчю Посполитою.

Збараський організував собі великий і коштовний почет. Вочевидь, значні витрати на супровід були стратегічним рішенням для демонстрації політичної ваги посла. Дорогою його урочисто вітали господарі молдавської та волоської земель, а помпезний в'їзд до Стамбулу здивував пишним убранством та музиками, які гучно били в барабани. Однак, прибувши на місце, князь вступив у довге протистояння з новим великим візиром Джорджі Хадимом Мегмедом-пашею. Йому доводилося вирішувати дрібні «непорозуміння» та відстоювати свою статусну позицію безпосередньо під час проведення переговорів. Дійшло навіть

до того, що посол емоційно вказав на неприпустимість поведінки з ним і полишив прийом у візира. Для того щоб обійти неприйнятні умови опонента, Збараський підтримував дружні взаємини з посланцями інших країн, налагоджував контакти з високопосадовцями імперії, шукав впливових людей при султанському дворі, навіть пробував листуватися із валіде. Та справжнім «подарунком долі» для князя стало те, що в архівах не знайшли турецький оригінал Хотинської угоди, а чорнова копія документа, на диво, не містила пунктів про постійного королівського резидента в Стамбулі та виплату данини. Оскільки там згадувалося про подарунки султану, князь погодився їх надати й все ж пробував зобразити це як свою, а не королівську ініціативу. Адже приносити дари зверхнику мусять ті, хто отримав від нього землю і право там господарювати, а польський король від султана нічого нового не набув.

Посол відбув офіційне прийняття в імперському палаці, та перемовини знову загальмувалися через скандал довкола його закулісних ігор. Ситуація змінилася лише після обрання нового візира, яким став Мере Гюсейн-паша. Позитивним зрушенням у комунікації з ним був дозвіл князю написати додому листа й викупити з полону взятих під Цецорою бранців. Згодом, керуючись загальноприйнятим правилом — «бути другом друзям і ворогом ворогам», здавалося б, вдалося знайти компромісне рішення щодо козацького питання і неприйнятної поведінки підданих султана, молдавського господаря та силістрійського бейлербея. Задоволений досягнутим порозумінням, Збараський невдовзі полишив Стамбул із новоукладеним мирним договором. Та вже за Дунаєм, доставши компетентного перекладача, він зрозумів, що отриманий документ значно відрізнявся від того, про що дійшли згоди на словах. Великою мірою нова угода базувалася на «агднаме» 1619 р. Там не було деяких дражливих для короля пунктів, проте містилися неприйнятні умови про контроль козаків і необхідність дотримуватися дружби з трансільванським князем. Тому Сигізмунд III відправив до Стамбулу ще одного посланця, Криштова Серебковича, якому вдалося дещо поправити формулюваннях остаточного договору.

Так само, як у разі з військовою кампанією, важливим було не тільки те, чого князю вдалося досягти під час перемовин, а й те, як його зусилля сприйняли в політичній спільноті. Чутки про успішність дипломатичної місії почали ширитися одразу по її завершенні. До того ж Збараський представив у 1624 р. на сеймі звіт про свої «успішні» дії на дипломатичній ниві, а згодом написав політичний памфлет на ту ж тему. Важливу роль у популяризації позитивного сприйняття переговорного процесу

відіграв Самуель Твардовський. Він був секретарем Збараського під час його місії до Стамбулу, а згодом, у 1633 р., опублікував поему про звершення свого патрона із красномовною характеристикою в заголовку — «Вирішальне посольство...». Описана в ній поведінка посла стала своєрідним орієнтиром для всіх наступних контактів представників Речі Посполитої при султанському дворі й закріпила уявлення про дипломатичну перемогу князя у Стамбулі. Попри яскраве заангажування авторів, саме від них історики дізнаються більшість подробиць про посольство. Тож не дивно, що услід за джерелами вони також часто поділяють симпатію до головного героя в такого роду текстах.

Т. Григор'єва зображує протистояння обох сторін подібним до партії в шахи, коли ініціатива належить то одному, то іншому гравцеві¹. Така метафора базується на поширених ранньомодерних уявленнях про дипломатичні зносини. Тож вона не тільки прикрашає та до певної міри структурує текст, але й додатково відображає логіку дій основних зацікавлених сторін, яка не артикулювалася прямо та все ж була частиною їхнього світобачення. Перша частина позиціонується як початок та розвиток гри на полі бою — «Козацький дебют та Османська партія», а друга як її заключна частина — «Стамбульський ендшпіль». Самі по собі такі визначення свідчать про те, що, незважаючи на простір для компромісу, який залишила Хотинська кампанія, перевага зрештою опинилася на османському боці. Дослідниця підкреслює, що представники Речі Посполитої не змогли вибудувати виграної стратегії для досягнення паритету чи своєї переваги у дипломатичних зносинах з Османами. Проте саме так почали позиціонувати свої здобутки у внутрішньому просторі, а їхні дії стали взірцем для подальших контактів із Стамбулом. Ситуацію, коли кожен лишився зі своїм, складно назвати однозначною перемогою чи навіть нічиєю. Тож дослідниця, можливо несвідомо, полишає шахову метафору й уникає прямої відповіді про те, чим завершилася ця партія і хто зрештою поставив мат супернику.

Звичайно, це далеко не перша праця, яка фокусується не тільки на події, а й на її розумінні в текстах сучасників. Однак це перша книга, яка робить це на матеріалі Хотинської війни. Вкрай важливо, що тут ми маємо не теоретичну працю, а практичну реалізацію наукових пошуків, що справді розширює наше розуміння ситуації. До того ж йдеться про аналіз не одного тексту, а цілого комплексу різнопланових джерел. Кожне

¹ Насправді в назві відображено також порівняння дипломатичної місії князя Збараського з «Одіссеєю». Однак, крім яскравої вказівки на початку, в основному тексті праці ця метафора практично ніяк не обіграна.

потребувало окремого розгляду з урахуванням обставин його створення, дипломатичного й політичного контекстів, а також ідей, знань та інтересів, які визначали автора. Дослідниця

не йде за шаблоном звичних наративів, а намагається переосмислити їх, поглянувши з боку на причини появи різних стереотипних поглядів на Хотинську війну та укладений по ній мир.

Дата надходження до редакції: 29.09.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 17.10.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)